

גאולה לאומית מול גאולה אישית בהגות החסידית בראשית דרכה

תקציר

עליית החסידות במזרח אירופה במאה ה-18 היא תופעה היסטורית שיסודותיה נעוצים בתהפוכות היסטוריות וברקע רעיוני. שאלה שנידונה בבית מדרשם של החוקרים היא, האם החסידות בראשית דרכה נחשבה לתנועה משיחית גאולתית, אם לא. לדעת גרשום שלום, לאחר משבר השבתאות, הסיטה החסידות את מרכז הכובד הרעיוני, מן המישור הכללי לאומי אל האדם הבודד. בן ציון דינור סבור, שהחסידות המירה את הגאולה באמצעות משיח אישי, אל גאולה התלויה בעם כולו. חוקרים אחרים מעמידים על המניע המשיחי לעליית החסידים בשנת 1776, שניזון מציפיות לגאולה מיידית בעקבות חישובי קץ. אולם זהרו של רעיון הגאולה המשיחית הועם, הן בעקבות אכזבה מאי מימוש ציפיות הגאולה, והן מפאת רדיפות שגרדפו החסידים על ידי מתנגדיהם, כיוון שנחשדו בנטייה לשבתאות. גם מבחינת יחסם של גדולי החסידות בראשית דרכה, לארץ ישראל, מוכיח שרעיון הגאולה והלהט המשיחי דעך ופינה את מקומו לתחליפים רעיוניים אחרים, שמרכזם עומדת גאולת הפרט ותיקונו.

מבוא

עלייתה של החסידות במזרח אירופה במאה ה-18 והתפשטותה המהירה הן תופעה היסטורית, שיסודותיה נעוצים בתהפוכות היסטוריות – מחד גיסא, וברקע רעיוני – מאידך גיסא. במאה שקדמה לה, המאה ה-17, הורע מצב היהודים במזרח אירופה: חוסר ביטחון היה גורם מתמיד בחייהם. גל הרדיפות בפולין וברוסיה בעקבות גזרות חמלניצקי (1648-1649) – השפיע עמוקות על היהדות האשכנזית והביא להתערורות תקוות משיחיות. הפְּרָעוֹת גרמו להרס קהילות ולנדודי אוכלוסין – דבר, שגרם לייאוש ולתחושה של אבדן דרך. תחום אחר הוא תגובת היהודים על הופעת תנועת הקבלה בצפת במאה ה-16:

תאריכים: חסידות, גאולה לאומית, גאולה אישית, שבתאות, משיח, משיח גואל, חוקר חסידות, איגרת הבעש"ט, תלמידי המגיד ממזריטש.

מילות מפתח: אהבת-קריאה, כמות-קריאה, איכות-קריאה, קריאת-גילוי, קריאה בדיאלוג, סכמת שיח סיפורית.

לפי הקבלה הלוריאנית, קיים קשר הדוק בין קיום המצוות ודקדוק הכוונה בתפילה – לבין קידום ההגשמה המשיחית. תהליך ה"תיקון", שחייב לקרות לפני הגאולה – כבר הושלם, והגאולה קרובה לבוא.

על רקע התרחשויות אלו התפשטה התנועה השבתאית ועוררה תסיסה והתרגשות של פעמי-משיח. השבר הרעיוני הדתי בעקבות ירידת השבתאות, בד בבד עם מצוקות קיום כלכליות וחברתיות – הגבירו את הצימאון לקבל תשובות על בעיות הדור, ושימשו קרקע פורייה להתפשטותה הנרחבת והמהירה של החסידות.

לדעת בן-ציון דינור,¹ צמחה החסידות והתפשטה במהירות ברחבי מזרח אירופה בלי לגרום פירוד ביהדות ובלי להיחפך לכת מתבדלת, על רקע כישלון השבתאות – מחד גיסא, והתנוונותו של השלטון העצמי היהודי בפולין – מאידך גיסא. היהודים במאה ה-17 היו מפולגים – מבחינה סוציאלית וארגונית, נבוכים – מבחינה דתית, ומדוכאים – מבחינה לאומית. משום – כך היוו רקע נוח לתנועה עממית זו.

משטר הקהילות בתקופה הנדונה היה קשור במבנה השלטון של מלכות פולין:

כאשר המלכות נְגְשָׁה את פרנסי הקהילות, הם החלו ללחוץ את בני-עדתם. משטר זה יצר מצב, אשר בו תקיפים ובעלי-שררה התקרבו לשלטונות וסייעו בידם ללחוץ על הקהילות – כדי להתעשר. רבנים קְבְּרוּ לבעלי שררה וקנו את משרתם בכסף, והעם איבד את אמונו בממסד זה.²

החסידות כתנועת גאולה

שאלה, שנידונה בהרחבה בבית מדרשם של חוקרים, היא האם החסידות בראשית דרכה נחשבה לתנועה משיחית גאולתית או לא.

לדעת גרשום שלום,³ לאחר משבר השבתאות – הסיטה החסידות את מרכז הכובד הרעיוני מן המישור הכלל – לאומי אל האדם הבודד; מן הגאולה המשיחית הכלל-לאומית – אל גאולת הפרט.

אמנם החסידות המשיכה לעסוק בקבלה, אבל האידאל של תיקון גאולתי-משיחי פינה את מקומו לאידאל הדבקות של היחיד באלוקיו. לדעתו, החסידות ניטרלה את רעיון המשיח הגואל הלאומי-האסכטולוגי. לפי ניתוח איגרת הבעש"ט, מסיק דינור,⁴ שהחסידות נותרה תנועה משיחית-גאולתית – על רקע משבר השבתאות, אולם שלא כמו השבתאות, הרואה במשיח אישי חזות הכל – חידושה של החסידות התבטא בהעמדת הגאולה – כתלויה בעם כולו. דמות המשיח, לפי דינור, איננה עומדת במרכז הכובד של ההגות החסידית, שכן לפי איגרת הבעש"ט, הוא יבוא, כאשר הגאולה תהיה כבר מקובלת בקרב העם. החסידות היא אפוא תנועה חדשנית בכך שאיננה מדגישה את דמות המשיח כגואל האישי, אלא מדגישה יותר את גאולת העם כולו. מבחינה זו יש בחסידות יסוד מבשר שקדם לציונות, שאף היא עסקה בגאולת העם.

1. "ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים", **במפנה הדורות**, ירושלים תשל"ב, עמ' 86-121.
2. דינור מבסס את דעתו על שפע של מובאות מהספרות החסידית.
3. גרשום שלום, החסידות-השלב האחרון, בתוך: א' רובינשטיין (עורך), **פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה**, ירושלים תשל"ח, עמ' 34.
4. במאמרו שם, (הערה 1), 184.

י' תשב⁵ נוקט עמדת-ביניים, כשמצד אחד, הוא איננו מקבל את דעתו של שלום בדבר דחיית הרעיון המשיחי בחסידות, אך מצד שני, גם איננו רואה בה תנועה משיחית-גאולתית מובהקת. בובר⁶ קבע, שהחסידות דחתה את ראיית הגאולה – כמאורע אסקטולוגי חד-פעמי, ואת הציפייה לגואל – בדמותו של משיח אישי מסוים. תנועה זו דגלה ברעיון, שהגאולה היא תהליך מתמשך של עשייה יומיומית לתיקון היחיד והציבור. ההיסטוריון אריה מורגנשטרן⁷ מעמידנו על המניע המשיחי לעליית החסידים בשנת תקל"ז (1776) – בראשותם של ר' מנחם מוויטבסק ור' אברהם מקליסק: מעדויות מתוך מכתבי החסידים – מוכח, שהמניע לעליית החסידים היה שמועה על הופעתו הצפויה של משיח בן דוד:

אירועים – כמו השתלטות רוסיה על פולין ועל שטחי האימפריה העות'מנית (1772) – נתפסו כאירועים אסקטולוגיים וכנקודת פתיחה לשיבת-ציון ולגאולת-ישראל. מורגנשטרן מציינ, שחישובי הקץ של עמנואל-חי ריקי, שהיו ידועים לאבות החסידות, קבעו את שנת תקמ"א (1781) לשנת-הגאולה. הציפייה למימוש חישובי הקץ בשנת תקמ"א – השפיעה על מקובלים רבים לעלות לארץ ישראל בתקופה זו.

החוקר נזקק גם לאיגרת הבעש"ט,⁸ ששלח לגיסו, ר' גרשון מקוטוב, שישב בארץ ישראל – באמצעות תלמידו, ר' יעקב-יוסף מפולנאה, שהתכוון לנסוע לארץ, אולם נסיעתו לא יצאה לפועל. הכותב שואל: אם ר' יעקב-יוסף מפולנאה לא הצליח להעביר בעצמו את איגרת הבעש"ט ליעדה, מדוע לא שלחה בדרך אחרת?

ועוד, האיגרת, שנכתבה בשנת תקי"ב, נשמרה אצל ר' יעקב-יוסף, והוא פרסם אותה בספרו, בן פורת יוסף⁹ בשנת תקמ"א. מדוע דחה את פרסומה זמן רב כל כך?

לדעת מורגנשטרן, שהחית פרסומה של איגרת הבעש"ט עד לשנת תקמ"א – מעידה על כך שבקרוב ראשי – החסידות הייתה ציפייה משיחית דרוכה לקראת חודש אייר שנת תקמ"א – השנה, שלפי חישוביו של עמנואל-חי ריקי אמורה הייתה הגאולה להתרחש בה.

עוד טוען החוקר, שחלק נכבד מראשי – החסידות מבני חבורתו של הבעש"ט, ובהם ר' יעקב-יוסף, ואפילו חלק מתלמידי המגיד ממזריטש, תמכו בהמשך הפעילות המשיחית ובניסיונות לקרב את הגאולה בדרכים מיסטיות עד שנת תקמ"א, אולם עם חלוף שנה זו – הפכה העמדת גאולת הפרט – לנושא מרכזי בחסידות החדשה. מגמה זו צברה תאוצה אצל תלמידי המגיד ממזריטש, כשהבולט ביניהם הוא ר' אלימלך מליז'נסק.

חוקרת החסידות, מור אלטשולר,¹⁰ עומדת על ההיבטים המשיחיים בחסידות בדור הראשון והשני:

5. י' תשב⁵, הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות, **ציון**, ל"ב (1967), עמ' 1-45.
6. מ' בובר, **בפרדס החסידות**, תל אביב תש"ה, עמ' יח-כא.
7. "המגמות המשיחיות בראשית צמיחת החסידות", **מיסטיקה ומשיחיות מעלית הרמח"ל עד הגאון מוילנה**, ירושלים תשנ"ט.
8. ראה על כך א' כהנא, "איגרת הבעש"ט לר' גרשון מקוטוב", בתוך: **ר' ישראל בעל שם טוב (בעש"ט)**, חייו, שיטתו ופעולתו, זייטומיר תרס"א, עמ' 100-102. על איגרת הבעש"ט – ראה גם בהמשך מאמר זה.
9. קארעץ תקמ"א, עמ' ק'.
10. **הסוד המשיחי של החסידות**, אוניברסיטת חיפה תשס"ב.

לדבריה, עיון מחודש באיגרת הבעש"ט – מלמד, כי הבעש"ט קיווה להיות מבשר הגאולה, ואף הקדיש שבע שנים למטרה זו. רק ברה"ש תק"ז (1746), כשעשה עליית נשמה ופגש במשיח, הבין, שבחייו לא יזכה לקדם את פני הגואל, ואולם אעפ"י שתקוותיו נכזבו, הוא הטביע חותם בל-יימחה על תלמידיו:

אחד מהם הוא המגיד ר' יחיאל-מיכל מזלוטשוב (נולד 1726), שישד בעירו, ברודי, את החצר החסידית המשיחית הראשונה (עמ' 17).

החוקרת מזכירה את תגליתו של מורגנשטרן על אודות הקשר שבין חישובי הקצין של עמנואל-חי ריקי, שחישב את מועד הגאולה לשנת תקמ"א (1781) – לבין תאריך הדפסת איגרת הבעש"ט. אולם כגודל התקווה – כן גודל האכזבה: תכניתם המשיחית של המגיד מזלוטשוב וחבורתו – נתגלתה, והם הפכו מטרה להתקפות עזות של רבנים ופרנסי-קהילות, שקיומה של חבורה משיחית עורר בהם חלחלה, ובעיקר – בגלל החשש מפני כת שבתאית חדשה, שתערער את הסדר הקיים ותאיים על ההנהגה המסורתית (עמ' 18):

כחודשים לאחר פרסום איגרת הבעש"ט, בחודשים: אב-אלול תקמ"א – התפשט גל של חרמות על החסידים, שתחילתו – בקהילת וילנה החזקה והמרכזית, והמשכו – בערים אחרות. מפתגי בעלי החרם עולה החשש מפני כת, הנוהה אחרי משיח שקר, כפי שכבר קרה בשבתאות, שסופה היה התאסלמות של אותו משיח שקר (עמ' 121).

אלטשולר מציינת עוד, כי עליית החסידים לארץ ישראל בראשותם של ר' מנחם-מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקליסק בשנת תקל"ז (1777) – לא הייתה מקרית, אלא מתוכננת – כהכנה לקבלת פני המשיח, שכן בשנה זו נודע על "שמועה שיצא (=יצאה) שבא מלך המשיח" (עמ' 145-146). במכתביהם של העולים עולה הנימה, שהעלייה לארץ ישראל היא אכן תחילת-הגאולה, וייסוריה הם ניסיונות הממרקים עוונות – כדי שיהיו ראויים לקבל את פני המשיח (עמ' 152). החוקרת מציגה את פעילותו הגאולתית של הבעש"ט, אשר קיבלה תפנית בעקבות העובדה, שבעת עליית הנשמה שעשה, נתברר לו, שהמשיח לא יבוא בימיו.

כמו-כן מצוין, שאף ניסיון עלייתו של הבעש"ט לארץ בשנת ת"ק (1740), שנודעה כשנת הגאולה, נתפסת – כחלק מפעילותו המשיחית.

בעקבות כל זאת – הקדיש הבעש"ט את השנים שלאחר כישלון עלייתו – לתיקון נשמתו של שבתאי צבי שהרי הוא קיווה, שתיקון זה יכשיר את בואו של משיח – האמת (עמ' 30-32, 168).

כמו-כן היא מציגה כמסקנה את העובדה, שלא רק כישלון תכניתו הגאולתית של הבעש"ט – עמדה ביסוד גניזת הרעיון המשיחי בהגות החסידית, אלא גם מעברה המהיר מקבוצה אזוטריית – לתנועה עממית המונית – מעבר, שהתחולל תוך דור אחד. בדור הבא הקימו ראשי - החסידות חצרות, אשר בהן שלט הצדיק, שהפך מעין תחליף למשיח (עמ' 172).

איגרת הבעש"ט

מצויות בידינו כמה איגרות שכתב הבעש"ט:

אחת מהן היא "איגרת הקודש", שכתב הבעש"ט לגיסו, ר' גרשון מקוטוב, שישב בארץ ישראל. הבעש"ט מסר את האיגרת לתלמידו, ר' יעקב-יוסף מפולנאה, שהתכוון לעלות לארץ ישראל, אולם, כאמור לעיל, תכניתו לא יצאה אל הפועל. האיגרת נשארה בידו, והוא פרסם אותה בספרו

"בן פורת יוסף"¹¹.

איגרת זו פורסמה גם בספר "שבחי הבעש"ט"¹², ומצויה אף בכתב-יד.

האיגרת מספרת על עליית-נשמה, שעשה הבעש"ט בראש השנה של שנת תק"ז (1746), ובמסגרתה הגיע להיכלו של משיח, שלמד שם תורה עם כל התנאים והצדיקים. הבעש"ט שאל את המשיח: "אימת אתי מר"? ונענה: "בזאת תדע, בעת שיתפרסם לימודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה, מה שלימדתי אותך והשגת. ויוכלו גם המה לעשות יחודים ועליות כמוך, ואז יכלו כל הקליפות ויהיה עת רצון וישועה".

חוקרים מוצאים בדברי האיגרת הוכחות להשקפותיהם על מגמותיה של החסידות בראשית דרכה:

דינור טען, שלפנינו הוכחה לתפיסה המשיחית, שכן המשיח אמר לבעש"ט, שיבוא, כאשר תתפשט תורתו. מכאן, שתורתו של הבעש"ט כוללת היבט משיחי ושאיופות משיחיות.

אולם אם נדייק, נבין, שאין מדובר כאן על מרכזיותה של דמות המשיח, שכן הוא יבוא, כאשר הגאולה תהיה כבר מקובלת בעם.

ג' שלום מעמידנו על תגובתו של הבעש"ט למשמע הדברים:

"תמהתי על זה והיה לי צער גדול באריכות הזמן, כל כך מתי זה אפשר להיות", כלומר, משיח הוא עניין רחוק, ובינתיים על הבעש"ט לעסוק בבעיות העכשוויות של הדור, ולתת מענה על התלאות והצרות, הנובעות מהגזרות הקשות.

מור אלטשולר מציינת, שהבעש"ט כתב לגיסו איגרת שנייה, שממנה התברר, שגם בראש השנה תק"י (1749) ערך עליית-נשמה – כדי להציל את ישראל מ"קיסרוג גדול עד שכמעט ניתן להס"מ רשות לְחַרְב כלליות מדינות וקהילות. ומסרתי את נפשי והתפללתי: נְפֹלָה נא ביד ה' ואל נְפֹלָה ביד אדם"¹³.

ממכתב זה ניתן ללמוד על מעורבותו של הבעש"ט להצלת בני ישראל מפורענות מקומית, ולא על פעילות משיחית כלל-ישראלית.

יורשה לנו להפנות תשומת-לב להמשך דברי האיגרת:

"אך ממה שלמדתי בהיותי שם, שלושה דברים סגולות ושלושה שמות הקדושים, והם בנקל (=קלים) ללמוד ולפרש. ונתקרב דעתי וחשבתני, אפשר שע"ז יוכלו גם אנשי גילי לבוא למדרגה ובחינה כמותי, דהיינו, בהיותם יכולים לעלות, וילמדו וישיגו כמו אני (=כמוני). ולא ניתנה רשות כל ימי חיי לגלות זאת, ובקשתי עבורך ללמד אותך ולא הורשיתי כלל".

נראה לנו, שבדברי האיגרת מודגש, שאמנם מחד גיסא – יבוא המשיח, כאשר יפוצו מעיינותיו של הבעש"ט חוצה, אבל מאידך גיסא – אין הוא מורשה לגלות סודות שנמסרו לו, לא לבני-דורו ואף לא לגיסו, ר' גרשון מקוטוב; משמע – אין אפשרות להפיץ את כל מעיינותיו, וממילא קטנים סיכוייו של משיח לבוא.

11. קארעץ תקמ"א, דף ק' ע"א.

12. איגרת עלית הנשמה להבעש"ט, נספח לספר שבחי הבעש"ט, מהדורת י' מונדשיין, ירושלים 1982, עמ' 235-236.

13. איגרת הבעש"ט, בתוך: בן פורת יוסף, קארעץ תקמ"א, דף ע"א. אלטשולר עמ' 35-36.

מכאן יובן, שאין הבעש"ט עוסק מכאן ולהבא בפעילות, שבמרכזה עומד משיח, גואל אישי לאומי.¹⁴

יתר על כן, בהמשך האיגרת עובר הבעש"ט להורות לגיסו דרכים בעבודת ה' – כמו :

"אך (את) זה אני מודיעך והשם יהי' בעזרך לנוכח ה' תהי דרכך. ועל (=ואל) יליזו (=יסורו ממך) בעת תפילתך ולימודך, וכל דיבור ודיבור ומוצא שפתיך תכוין לייחד, כי בכל אות **אות** יש עולמות ונשמות ואלוקות, ועולים ומתקשרים ומתייחדים זה עם זה, ואחר כך מתקשרים ומתייחדים האותיות ונעשה תיבה ומתייחדים יחוד אמיתי באלוקות, ותכולל נשמתך עמהם בכל בחינה ובחינה מהנ"ל..."

וכן בהמשך הדברים: "ותאמין לי שאין מגמתי כי אם לגלות (את) הא-לוקות בעולם השפל והתחתון הזה ובאדם התחתון..."

מדברים אלה ניתן להסיק, שנושא הגאולה **המשיחית** נדחה קמעה, ובמקומו – עוסק הבעש"ט בהדרכה לקראת גאולה **אישית** של האדם הבודד.

הארכנו בהצגת הרעיון הגאולתי-המשיחי בהגות החסידית בראשית דרכה :

בכך הסברנו, שאמנם בראשית דרכה חרתה החסידות על דגלה את רעיון המשיח הגואל, אולם בעקבות תהפוכות אישיות והיסטוריות, ובעיקר בגלל החשד, שנחשדה החסידות על-ידי מתנגדיה, בנטייה לשבתאות, נגזר רעיון זה, או, למצער, הועם זהרו.

יושם לב, כי החוקרים שדנו בנושא, עסקו בדור הראשון והשני של החסידות, דורם של הבעש"ט ודורם של תלמידיו: המגיד ר' דב ממזריטש, ר' יעקב-יוסף מפולנאה ור' יחיאל-מיכל, המגיד מזלוטשוב.

לעומת זאת, בני הדור השלישי – דור תלמידי המגיד ממזריטש (ר' לוי-יצחק מברדיטשב, ר' שניאור זלמן מלאדי, ר' חיים-חייקה מאמדור, ר' אהרון הגדול מקרלין, ר' יעקב-יצחק (החוזה מלובלין), ר' אלימלך מליז'נסק, ר' מנחם-נחום מטשרנוביל, ר' זאב מזייטומיר ואחרים), שהפיצו את החסידות ברחבי מזרח אירופה והפכו את החסידות לתנועה המונית – יחסם לנושא – לא נחקר דיו, ובקעה השאירו לנו – להתגדר בה.

בהמשך המאמר ברצוננו לברר את יחסם של ראשי-החסידות בדור השלישי לקיומה – לנושא הרעיון המשיחי.

היחס לארץ ישראל

מאז חורבן הבית השני – נעשו הגעגועים לארץ ישראל ולשיבת ציון אבן-יסוד בכמיהה לגאולה. הרעיון, שארץ ישראל היא מקום השראת השכינה, מצוי בכמה מקומות, שהמפורסם בהם הוא הכוזרי.¹⁵

נושא זה התפתח במרוצת המאה ה-16 לאחר גירוש ספרד :

בתיקון ליל שבועות, שערכו ר' שלמה אלקבץ ור' יוסף קארו בסלוניקי, אומר המגיד: "וחזר ואמר: אשריכם, שובו אל לימודיכם ואל תפסיקו רגע, ועלו לארץ ישראל, כי לא כל העתים

14. ראה גם אלטשולר עמ' 27.

15. ר' יהודה הלוי, **ספר הכוזרי**, ב, יא-יד. וראה **פירוש רמב"ן על התורה** לויקרא י"ח, כה.

שוות, ואין מעצור לה' להושיע בין רב למעט. ועיניכם אל תחוס על כליכם, כי טוב הארץ העליונה תאכלו".¹⁶

גם בכתבי החסידות אנו מוצאים התייחסות לארץ ישראל:

כבר עמדנו על העובדה, שהבעש"ט ביקש לעלות לארץ ישראל, אולם ניסיונו לא עלה בידו.

ידוע לנו גם כן, שהבעש"ט התנגד לעלייתו של תלמידו, ר' יעקב-יוסף מפולנאה, אעפ"י שבתחילה תמך בעלייתו, ואף מסר לו איגרת לתתה לגיסו, ומצאנו גם הסבר אידאולוגי לכך:

"ושמעתי מהרב דקהלתנו, מר' גדליה ז"ל, שכמה פעמים חשק הרב לנסוע לארץ הקודש והרב הבעש"ט אמר שלא יסע. ואמר לו, סימן זה יהיה בידך, כל פעם שנפל (=כשהתעורר) לך חשק לארץ הקודש, תדע נאמנה שיש דינים על העיר ר"ל, והשטן מטריד אותך, כדי שלא תתפלל עבור העיר. על כן כשיפול לך חשק לארץ הקודש, התפלל בעד העיר".¹⁷

מציטוט זה ניתן ללמוד, שההימנעות מלעלות לארץ ישראל וההתעכבות בגולה – קיבלו לגיטימציה – מהטעם, שהישארותם של ראשי הקהל בגולה נחוצה – כדי להתפלל למען בני-עדתם.

אידאליזציה של הגולה אנו מוצאים עוד בדברי ר' יעקב-יוסף מפולנאה, הכותב על מאמר חז"ל, ש"כל הדר בארץ ישראל – דומה, כמי שיש לו א-לוה, וכל הדר בחוץ לארץ – דומה, כמי שאין לו א-לוה".¹⁸

"כי במקום שאדם חושב במחשבה, שם הוא כולו. והנה אם הוא דר בחוץ לארץ וחושק וחושב תמיד לארץ (=על ארץ) ישראל, אז דומה כמי שאין לו א-לוה וכו', אבל באמת יש לו, כי מחשבתו תמיד לארץ ישראל. מה שאין כן כשהוא בארץ ישראל ועושה מעמד (=מתפרנס) ומצב פרנסתו בחוץ לארץ, אז מחשבתו תמיד בחוץ לארץ, להביא משם טרף לביתו. אז דומה כמי שיש לו, אבל באמת אין לו, כי מחשבתו בחוץ לארץ".¹⁹

דברים אלו מעידים כמאה עדים על מהפך, שחל ביחסה של החסידות לארץ ישראל בדור השני לקיומה: ארץ ישראל הקיומית, הפיזית, איבדה במידה מסויימת את מעמדה, ובמקום זה הלך והתפתח מעמדה של ארץ ישראל הרוחנית, הרעיונית, זו שבלבבות.

אנו מוצאים, שגישה זו אף הפליגה למרחוק, כאשר מזיבוז' – מקום מושבו של הבעש"ט, נקראה בפי חסידיו "ארץ ישראל הקטנה", ואף ציונו של הבעש"ט בעיר זו – נחשב בעיני רבים כחלק מארץ ישראל.²⁰

נראה, כי גישה זו באה לידי ביטוי גם בכתבי בני הדור השלישי לחסידות, כפי שכותב ר' אלימלך מליז'נסק, ששמע בשם הרב המגיד דק"ק ראוני זלה"ה, שאמר שכעת כשאנחנו בגלות, יש בני אדם שזוכים לרוח הקדש יותר בנקל מאשר בימי הנביאים. והסביר זאת בדרך משל: כאשר המלך בביתו ומישהו מאוהביו מזמין אותו לסעוד בביתו, המלך יסרב, כיון שאין זה מכבודו לצאת מארמונו למקומות אחרים. אבל כשהמלך נוסע בדרך ורוצה ללון, אם רק ימצא מקום נקי ללון שם, יסתפק בכך.

16. בתוך: ר' יוסף קארו, **ספר מגיד מישרים**, ירושלים תש"ד, עמ' 18.

17. שבחי הבעש"ט, מהדורת הורודצקי, עמ' ל.

18. כתובות ק"י ע"ב.

19. ר' יעקב-יוסף מפולנאה, בן פורת יוסף, **קארעץ תקמ"א**, עמ' 154.

20. ב' לנדוי, **הבעש"ט ובני היכלו**, תל אביב 1961, עמ' רל-רלא.

והנמשל הוא, שכשבת המקדש היה קיים והשכינה שרתה בו, מי שרצה לשאוב רוח הקדש או נבואה, היה צריך לעשות מאמץ גדול לשם כך. מה שאין כן בתקופת הגלות, כשגם השכינה בגלות, ותשוקתו למצוא מקום מנוחה, אם רק תמצא אדם נקי מעבירות, אזי כבר שם דירתה.²¹

בקטע זה ניכר, שיש מידה של השלמה עם הגלות ואף ניסיון למצוא את הצד החיובי שבה. יתר על כן, ניתן למצוא כאן אף מהפכה מחשבתית מסויימת, שכן בכל תולדות עם ישראל מקובל היה, שהשכינה שורה בארץ ישראל, והנה אנו עדים לכך שדוקא בגולה קל יותר למוצאה.

עוד מצאנו בכתבי ר' אלימלך מליזינסק²² את הרעיון, שכבר הכרנוהו אצל ר' יעקב-יוסף מפולנאה: אדם נמצא, היכן שמצויה מחשבתו, ולא במקום שהוא שרוי פיזית:

"ואגב אורחא נבאר מה שהקשה העולם, דאיתא בגמרא:²³ "הדר בארץ ישראל – דומה, כמי שיש לו א-לוה, והדר בחוץ לארץ – דומה כמי שאין לו א-לוה". ומקשים העולם הדיוקים אהדדי, דמתחילה אמר: הָדָר בארץ ישראל דומה וכו', משמע: אבל באמת אין לו. וְהָדָר אמר: הָדָר בחוץ לארץ דומה כאין לו וכו', משמע: אבל באמת יש לו.

ועל פי הנ"ל יבואר דאיתא בגמרא:²⁴ העומד בחו"ל ומתפלל יכול לבו כנגד ארץ ישראל, והעומד בארץ ישראל יכול כנגד ירושלים, ונמצא (ש) כל תפילות ישראל הולכים דרך שער אחד, ונמצא (ש)האדם הרוצה שתהא תפילתו נשמעת, צריך לכיון כאילו הוא מתפלל בארץ ישראל ובית המקדש בְּנוֹי, ומזבח על מכונו ובהיכלו, והרי הוא כאילו דר עתה בארץ ישראל. ועל-ידי זה הוא בא לבהירות ודבקות גמור להתפלל בכוונה שלימה, ביראה ובהבה כאילו עומד בבית קדשי הקדשים... כן צריך לצייר במחשבתו בעת תפילתו כאילו הוא ממש בארץ ישראל ובבית המקדש ורואה הכל בחוש הראות, וממילא מובן פירושו: הדר בארץ ישראל כנ"ל, שמצייר לעצמו כאילו עומד בארץ ישראל, ועל-ידי זה בא לו הבהירות בתפילתו".

דברי ר' אלימלך מבוססים, כאמור, על דברי ר' יעקב-יוסף, אלא בעוד שהאחרון דיבר על מחשבות הקשורות בפרנסה, דן ר' אלימלך במחשבות הקשורות בדבקות בתפילה. נמצא, שר' אלימלך מדבר על ארץ-ישראל דמיונית השוכנת בלבבות, אשר סגולתה איננה מתבטאת בקיומה הפיזי ובישיבה בה, אלא בעובדת התנחלותה בלבבות, היינו, ארץ-ישראל – כמושג מופשט, אשר עצם ההגות בה גורמת לדבקות בה'.

נראה לענ"ד, כי גישה זו של היחס לארץ ישראל במשמעות התנחלות בלבבות היא המשך רעיון ה"דבקות" שפותח בחסידות.

אמנם אין זה חידושה, שהרי הוא כבר נזכר בספרות הקבלה – כאידאל נעלה ביותר של החיים המיסטיים.²⁵

כן מצינו בדברי ר' אליעזר אזכרי,²⁶ ממקובלי צפת, שהיה מקובל על חוג החסידים שְׁחַבְרו לבעש"ט, שהוא מונה שלושה ערכים נעלים: "ההתבודדות והפרישות וְהַדְבָקוֹת". והדבקות מתבטאת בכך ש"מקשרים מחשבותם עם אדון הכל".

-
21. ר' אלימלך מליזינסק, נעם אלימלך, פולנאה תקס"ד, דפוס צילום ירושלים, פרשת וישב עמי' כא.
 22. נעם אלימלך, עמי' ז.
 23. כתובות שם.
 24. ברכות לב ע"ב.
 25. ג' שלום, "דמותו ההסטורית של ר' ישראל בעל שם טוב", **דברים בגו**, ח"ב, תל אביב 1976, עמ' 328-326.
 26. **ספר חרדים**, ויניציא שס"ה, סו ע"א.

החסידות הפכה את ה"דבקות" למכשיר רב-עצמה, אשר באמצעותו מתקשר האדם לבוראו. כבר הרמב"ם מעמידנו על כך שבעולם מצוי שפע אלוקי השופע ויורד לעולמנו, והכלי לקליטת שפע זה הוא הדבקות המתמדת בה.²⁷

דומה, שזוהי גם דרכה של החסידות בנידון דידן:

בעתות מצוקת הגלות, כאשר עם ישראל נעדר סממנים לאומיים – כמו ארץ, שפה ומסגרת לאומית – פיתחה החסידות את המחשבה והדמיון כמכשירים להשגת הקשר עם הקב"ה. בהתאם לכך, בהעדר יכולת לעליית המונים לארץ ישראל – הרי לאלה, שלא יכלו לעלות אליה היא הפכה לארץ ישראל מחשבתית ורוחנית.

אמנם, כאמור, זה פתרון חלקי לאלה שאינם יכולים לממש חיים פיזיים בארץ. עם זאת, מעולם לא חדלה הארץ לשמש מקום מגורים, אשר בו ניתן להשיג השגות אלוקיות – בהיותה מקום השכינה, כפי שעולה מדברי ר' שניאור-זלמן מלאדי ור' נחום-מנחם מטשרנוביל, כפי שיבואר להלן:

אנו מוצאים, שר' שניאור-זלמן מלאדי, תלמידו של המגיד ממזריטש, בן-דורו של ר' אלימלך, מדבר על ארץ ישראל ממשית:

"גם עכשו אפשר להשיג השגות עליונות בארץ ישראל יותר אפילו ממה שהשיגו צדיקים כמותם בזמן הבית".²⁸

הוא קורא לחסידים "לעורר את האהבה הישנה וחיבת ארץ הקודש להיות בוערת כרשפי אש מקרב איש ולב עמוק, כאילו היום ממש נתן ה' (את) רוחו עלינו, רוח נדיבה בהתנדב עם למלאות ידם לה' ביד מלאה ורחבה".²⁹

לפי ר' שניאור-זלמן, מצוות ישוב ארץ ישראל היא "מצוה רבה ועצומה השקולה כנגד כל המצוות"; ומי שאיננו יכול לעלות אליה, חייב לתמוך ביושביה, כי "פעולתה וסגולתה (מיועדות) להמשיך חיים עליונים מחיי אין סוף ב"ה לארץ החיים. היא שכינת מעוזנו... והיא סוכת דוד הנופלת עד עפר... ובאתערותא (=ברצון) להחיות רוח שפלים... תבוא אתערותא דלעילא, ובפרט בהתנדב עם להחיות יושבי ארץ החיים ממש".

ר' שניאור-זלמן מטעים כאן את חיוב התמיכה באלו שיושבים פיזית בארץ ישראל.

גם ר' נחום-מנחם מטשרנוביל מתייחס לארץ ישראל הממשית – באומרו:

"כי ידוע שארץ ישראל הוא החומר והכלי של עולם הבא, שעל ידה הוא דרך מבוא לעולם הבא היותר נקל מן העובד בחוץ לארץ, כמאמרם ז"ל: כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוה, וכל הדר בחוץ לארץ וכו', כי ישראל שבחוץ-לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה הם, כל השפעתם צריך לירד אצלם על-ידי השר (של) המדינה ההיא. כי אף שהם מבקשים מהבורא ב"ה... שיסכים הוא יתברך להשפיע השפע ההוא, עוברת דרך השר שהן שוכנין במדינתו... ונמצא, שעבודה (=שהעבודה) השלמה לזכות לארץ העליונה, ארץ החיים פנימיים, בחינת ארץ ישראל – הוא הדרך הנקל (=הקלה) בארץ ישראל".³⁰

27. מורה נבוכים חלק ג' פרקים י"ח, נ"א.

28. תורה אור, קאפוסט תקצ"ז, פ"ר ויצא.

29. ליקוטי אמרים, וילנה תר"ס, עמ' קכ.

30. מאור עינים, ירושלים תשנ"ט, עמ' קצג.

עוד מטעים ר' נחום-מנחם: "והאמת הוא שהארץ נקרא ארץ החיים, שחיותו יתברך שם הוא מורגש יותר ויותר מבשאר מקומות"³¹.

בהיבט הדו-ערכי על ארץ ישראל באה לידי ביטוי חשיבותה העל-דורית של הגישה החסידית, המתייחסת לארץ בהתאם לצורכי התקופה. ודאי, שלדורנו תקפים דברי ר' שניאור-זלמן מלאדי ור' נחום-מנחם מטשרנוביל.

יחסו של ר' נחמן מברסלב לארץ ישראל עולה מתוך סיפור נסיעתו לארץ,³² המתועד על-ידי תלמידו ר' נתן:

"שמעתי בשמו שאמר קודם שנסע לארץ ישראל, שרוצה לנסוע כדי להשיג חכמה עילאה, כי יש חכמה עילאה ותתאה (=תחתונה), וחכמה תתאה כבר יש לו, ועדיין הוא צריך להשיג חכמה עילאה. ובשביל זה הוא נוסע לארץ ישראל".

וכן "ונשמע מפיו הקדוש קודם נסיעתו... לארץ ישראל בימי חג הפסח, שאמר שהוא רוצה ליסע לארץ ישראל כדי לקיים שם (את) כל התרי"ג מצוות, לכלול יחד (את) כל המצוות התלויות בארץ עם כל המצוות של חוץ לארץ ולכוללם יחד ולקיימם ברוחניות, ואחר כך יוכל לקיימם כראוי בגשמיות"³³.

ר' נחמן מנמק את נסיעתו לא"י ברצון להשיג חכמה עילאה או בתקווה לקבל יכולת לקיים את כל המצוות ברוחניות. מכל מקום, אין הוא מנמק את נסיעתו בשאיפות-גאולה משיחית.

מן המובא בשם של ראשי-החסידות בדור השלישי: ר' שניאור-זלמן, ר' אלימלך מליז'נסק ר' נחום-מנחם מטשרנוביל ור' נחמן מברסלב – נראה, כי ארץ ישראל מהווה בעבורם מקור להתעלות רוחנית – הן כמושג מופשט (בהגותו של ר' אלימלך); הן כמקום, שחשוב לחיות בו (ר' שניאור-זלמן); הן כמקום, אשר באמצעותו זוכים לחיי העולם הבא (ר' נחום-מנחם מטשרנוביל), או כמקום, שזיכו בו לקבל השראה והתעלות אישית (ר' נחמן).

אמנם בכתבי ראשי החסידות בדור השלישי לקיומה – לא מצאנו הצהרות בדבר התייחסות לארץ ישראל כהכנה לביאת המשיח הגואל.³⁴

התייחסות לארץ ישראל, לאו דווקא מנקודת מבט של הגאולה המשיחית הלאומית, אלא כמקום, הראוי לעבוד בו את ה' – ניתן למצוא גם בכתבי ר' קלונימוס-קלמן הלוי עפשטיין,³⁵ תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק:

"דהנה כוונת הבורא, ברוך הוא וברוך שמו, היה בזה שנתן לבני ישראל ארץ (=את הארץ) הקדושה, מחמת שהוא ארץ אשר אורה מַחֲכִים, כי הוא מכוון כנגד ארץ עליונה, אשר היא נקראת מלכות שמים, וממילא בקל (=בקלות) יכול אדם לבוא שם לעבוד (את) ה' באמת".

31. שם, עמ' קצו.

32. א' גרין, בעל היסורים, פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב, תל אביב 1979, עמ' 69-95.

33. ר' נתן שטרנהארץ, "נסיעתו לארץ ישראל" פרק ה' סימן ו', חיי מוהר"ן, ניו יורק תשכ"ה.

34. עמנואל אטקס, תנועת החסידות בראשיתה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון 1998, עמ' 127-124, אף מצטט מכתב של אחד ממנהיגי העולים, שעלו לארץ עם ר' מנחם מוויטבסק ור' אברהם מקליסק. הוא מציין, שלפיו עליית החסידים היא עלייה, האופיינית לכל העליות לארץ ישראל, שביסודה עמדה השאיפה להתעלות רוחנית-דתית, לשלמות בעבודת ה' בארץ, ובה מכוונת התפילה לשער-השמים, ולא דווקא למימוש ציפיות-גאולה משיחיות.

35. מאור ושמש, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' שסו.

במקום אחר מדבר ר' קלונימוס-קלמן עפשטיין³⁶ על מעלות ארץ ישראל, ואף כאן ללא כל קשר לנושא משיחיות וגאולה לאומית:

"כי אין תורה כתורת ארץ ישראל ואוירה מחכים כידוע, ושם אין הקליפות שולטים כנמצא בספרים הקדושים, וכל הדר בארץ ישראל יש לו א-לוק, וכל הדר בחוץ לארץ וכו',³⁷ כדכתיב "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלוקים" (ויקרא כה, לח). וזו הייתה הכוונה בנתינת ארץ ישראל לישראל, להיות להם לאלוקים. אלא שחוץ לזה, יש שם עולם הזה עד אין שעור ואין תכלית, והיא מעולה מכל הארצות שבעולם כידוע..."

עוד מדגיש המחבר³⁸ את מעלתה של ארץ ישראל – כמקבלת את השפע האלוקי השופע לעולם לפני כל ארץ אחרת:

"שארצינו הקדושה מכוונת כנגד ארץ (=הארץ) העליונה, מדת מלכות שמים. והנה כשהמלכות מקבלת השפעה מהעשר ספירות, אז ארץ ישראל שהיא מכוונת נגדה, מקבלת גם כן כל השפעות טובות. כי ארץ ישראל היא ראשונה לקבלת השפע היורד מלמעלה".

דבריהם של גדולי-ישראל אלו, בני הדור השלישי לחסידות, על אודות מקומה וחשיבותה של ארץ ישראל – מאששים היטב את ההנחה הבאה:

הלהט המשיחי הגאולתי, שאפיין את החסידות בראשית דרכה – הועם זהרו, והוא פינה את מקומו לתחליפים רעיוניים אחרים כפי שנראה בהמשך.

החוקר ישעיהו תשבי, טוען,³⁹ שאעפ"י שבכתבי המגיד ממזריטש הרעיון המשיחי הגאולתי הוא מעומעם, הרי לא כן הדבר בכתבי תלמידיו, אשר בהם מוטעמת הפעילות והשאיפה למשיחיות גאולתית.

"המחבר מביא, בין היתר, דוגמאות מהספר החשוב "אור המאיר", לר' זאב-וולף מזיטומיר, שלדבריו: "ספר אור המאיר הוא תיקוני-משיחי מתחילתו ועד סופו ללא שום השוואה או סְגִיגִים. השאיפה להחשת הקץ זועקת מכל פרשה וכמעט מכל דרוש ואפילו מכל דף ודף".⁴⁰

המחבר מפנה את הקורא לביטויים כמו "תיקון קומת השכינה":

"והנה תכלית עיקר עבודת אדם בעולם הזה היא רק שיעסוק תמיד בבנין קומת השכינה",⁴¹ וכן ביטוי, המזכיר את בניין קומת השכינה – כמו "ולכן נקראו תלמידי חכמים בְּנָאִים, על שם שעוסקים תמיד בבניינה (=בבניינו) של עולם, היא השכינה שנקרא עולם".⁴²

על ציטוטיו של תשבי – נוסף עוד מדברי ר' זאב מזיטומיר:

"ולא יחוש וידאג מצער עצמו כלום, כי אם ידע נאמנה שהראה לו הקב"ה ככה, להשכיל לדעת איך לשאול ולהתפלל עבור תיקון קומת השכינה, וכיון שנתקן למעלה, ממילא נהרס בניינה, ולא תוסף הסטרא אחרא תת כוחה לעמוד נגדם לשטן להם..."⁴³.

36. שם, ח"ב, עמ' תקד.

37. כתובות קי, ע"ב.

38. שם, עמ' תקעב.

39. במאמרו "הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות", ציון, לב (1967), עמ' 33-34.

40. שם, עמ' 42.

41. אור המאיר, ח"ב, ירושלים שנת אור המאיר יאר לנו, עמ' קיג. (המחבר הביא את הביטוי בלבד. אנו השלמנו את הציטוט המלא).

42. אור המאיר, ח"א, עמ' קנ.

43. שם, ביאור מגילת אסתר, עמ' רו.

למרות הכבוד הרב, שאנו רוחשים לפרופ' ישעיהו תשבי, שהיה מראשי-המדברים בחקר הקבלה והחסידות, לא נוכל לקבל את דעתו על מגמתו של ר' זאב מז'יטומיר:

נשים לב, שהשימוש בביטוי "תיקון קומת השכינה" ודומיו איננו מצביע על פעילות משיחית גאולתית לאומית, כפי שטוען תשבי, אלא רק על גאולת האדם הפרטי, כמו שמובא בציטוט הראשון לעיל: "והנה תכלית עיקר עבודת אדם בעולם הזה..." היינו – האדם הפרטי.

יתר על כן, "תיקון קומת השכינה" – עניינו ברעיון, שהעולם התחתון מכוון כנגד העולם העליון, וכאשר יתוקן הכל למעלה, ממילא יתוקן גם למטה. הדבר אמור ביחס לכל הסוגים והתחומים של התיקון והשפע, היורד משמים לעולמנו, ואין כאן כל כוונה לגאולה משיחית-לאומית.

תשבי מציג עוד כמה ביטויים, המזכירים את הגאולה האחרונה, שלדעתו מצביעים על המגמה המשיחית הגאולתית של הספר "אור המאיר":

"וכמו אז בפתח הגאולה ביציאת מצרים, הוציא משה את ישראל ממצר שלהם, כן עתה בכל דור ודור עד גאולה אחרונה, בחינת דעתו של אדם המשכיל הוא המוציא ממצר שלו הפרטי".⁴⁴ וכן "כי נודע אשר גאולת מצרים הייתה פתח הגאולה, ונוקב והולך עד גאולה אחרונה העיקרית".⁴⁵

וכן "ונתעוררו חז"ל ודרשו:⁴⁶ "לא שתיעקר יציאת מצרים ממקומה, אלא שתהיה שעבוד מלכויות עיקר, ויציאת מצרים טפל לה. ונראה לרמוז בדבריהם, כי הנה כבר קדם לנו הדיבור מזה (=על זה) כמה פעמים, שענין יציאת מצרים לא פסק עדיין, ונוקב והולך מאז עד עתה ועד ביאת משיחנו במהרה בימינו".⁴⁷

תשבי מסכם את הדיון – באומרו:⁴⁸

"תוך צירופם של עניינים אלה וכיו"ב... מגיע אני לקביעת חידוש עקרוני מופלג בספר "אור המאיר", בהשוואה למגמות משיחיות שבספרי-חסידות אחרים ממחברים בני-דורו: מיזוג גמור של תורת החסידות, במרבית רעיונותיה והוראותיה, עם דחף עצום להחשת הגאולה".

גם בדוגמאות אלו, כמו בקודמותיהן – לא נוכל לקבל את דעתו של תשבי:

לעני"ד נראה, כי במאמרו זה, לא הבחין תשבי בין תקוות הגאולה, שמעולם לא פסקה מישראל, לבין פעילות גאולתית-משיחית, שלדעתנו, ולא רק לדעתנו – הועם זוהרה בדור השלישי לחסידות. הציטוטים דלעיל, המדברים על גאולה – יש בהם ביטוי לכיסופי-גאולה ולתקוות-גאולה, אולם בשום אופן אין לראות בהם פעילות להחשת הגאולה הלאומית המשיחית. במרכז הדיונים עומדת גאולת-מצרים, רעיונותיה והשלכותיה, שזמנם יימשך עד הגאולה העתידה. הגאולה האחרונה היא אפוא ציון תאריך בלבד, ואיננה יעד, שחותרים אליו בפעילות אקטיבית.

יתר על כן, בציטוט הראשון דלעיל מודגש בפירושו, שמדובר בגאולה אישית פרטית של האדם, ולא בגאולה הלאומית.

מ' פייקאזי,⁴⁹ שואל, אם הוסיפו אבות החסידות לטפח משיחיות אקטואלית מתוך אמונה, כי

44. שם, ח"א, עמ' קד.

45. שם, עמ' רכב.

46. ברכות י"ב ע"ב.

47. שם, עמ' רכד.

48. במאמרו עמ' 45.

המשיח עומד אחר הכותל וביאתו תלויה בתשובתם השלימה של ישראל, או שלמדו לקח מהמפולת השבתאית, וטרחו לצנן את הלהט המשיחי.

המחבר טוען, שמספרי הדרוש והמוסר של התקופה ניתן לקבל תשובה על שאלה זו, ומביא כדוגמה את הספר "שער המלך", מאת ר' מרדכי בן שמואל, רב ואב"ד בקהילת ויילקה אוצין שליד ירוסלב בגליציה, שחלקו הראשון יצא לאור בשנת תקכ"ב, וחלקו השני – בשנת תקל"ד.

המחבר מצטט מהספר "שער המלך"⁵⁰ את הדברים הבאים:

"דהנה ידוע אשר לכל הגלויות הקדמוניות היה קץ וזמן... והגלות המר והארוך הזה אין קץ וסוף לגלותינו, דהיינו שלא נתגלה העת ומכוסה מבני אדם. ואמרו חז"ל: "הכל תלוי בתשובה"⁵¹, ולא אמרו שתמא: תלוי בתשובה. ו"הכל" – לאתויי מאי? אלא ר"ל לכל גלוותין (=הגלויות) תלויין בתשובה. שלא תאמר הגלות הזה מחמת שהוא מחוסר זמן, תלוי במחוסר כפורין עד שיעשה תשובה, והגלות, שיש בו זמן, אין אדם פורע תוך זמנו. לא כן הוא. אלא צדיק מושל ביראת אלוקים (עפ"י שמ"ב כ"ג, ג). ודרשו רז"ל: מי מושל בקב"ה? הצדיק. כי הקב"ה גוזר והצדיק מבטל⁵². כמו-כן אין לך דבר שעומד בפני התשובה".

לדעת מ. פייקאז', "המעין יחוש היטב כי המטרה הלאומית האסכטולוגית היא המפעימה את מחברו.... שהרי דחיקת הקץ אפשרית ואף הכרחית, משום שהכל תלוי בתשובה".

נראה לענ"ד, כי בניגוד לדעת פייקאז' – אין בקטע המצוטט בזה לא דיבור ואף לא רמז לדחיקת הקץ, ולא דחף לפעילות משיחית:

המחבר מסביר, שהגאולה תלויה בתשובה – רעיון עתיק-יומין, ששורשיו נטועים כבר בתורה, בדברים ל'. ברור, שמעולם לא בטלה השאיפה לגאולה, ובכל הדורות ראו את התשובה – כמפתח לגאולה, אולם אין לראות בכך הוכחה לפעילות משיחית, גאולתית, אישית, בראשית ימיה של החסידות.

יצוין עוד, שפייקאז' עצמו סבור, שבדור השלישי לחסידות, דורם של תלמידי המגיד ממזריטש – הועם זוהרה של הפעילות המשיחית, שפינתה את מקומה לדאגה לגאולת-הפרט.⁵³

גאולת היחיד

כבר עמדנו על העובדה, שהחסידות, אשר בראשית דרכה דגלה בגאולה משיחית, נתקלה בהתנגדות עזה מצד קהילות רבות.⁵⁴ בספרות החסידית של בני הדור השלישי, תלמידי המגיד ממזריטש, איננו מוצאים פעילות אופרטיבית לקידום ביאת המשיח כגואל לאומי. לעומת זאת, אנו מוצאים עיסוק בגאולתו האישית של כל יחיד ויחיד.

מאלפים דבריו של ר' נחום-מנחם מטשרנוביל בנדון:

49. "הרעיון המשיחי בימי צמיחת החסידות באיספקלריית ספרי דרוש ומוסר", בתוך **הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לג. שלום, ירושלים תשמ"ב**, עמ' 237-239.

50. ב, א, ב.

51. על-פי סנהדרין צז ע"ב.

52. על-פי מועד קטן טז ע"ב.

53. ראה א' מורגנשטרן, **מיסטיקה ומשיחיות**, עמ' 206-207 ובהערה 76.

54. א' גרין, כותב: "הזכרונות המרים של השבתאות והפרנקיזם עדין לא נמוגו לגמרי מקרב היהודים בפולין של ראשית המאה ה-19, וטיפוח רעיונות משיחיים היה נחשב כחילול השם..." (**בעל היסורים**, עמ' 192).

"וזהו כל עיקר עבודתינו לתקן ולגמור (את) חלק המשיח השייך לכל אחד... וכשיוגמר התיקון (=תיקון) הקומה בשלמות, יהיה הוא צדיק יסוד עולם בשלימות גמור וצנור גדול וישר לקבל שפע וחיות...".⁵⁵

וכן "על כן צריך כל אחד מישראל להיות חלק בחינת משיח השייך לחלק נשמתו עד שיתוקן"⁵⁶. ר' נחום-מנחם מטעים את התיקון האישי, המוטל על כל אחד מישראל, את העבודה העצמית היומיומית, ואיננו עוסק במשיחיות לאומית.⁵⁷

בדבריו אלה מלמדנו ר' נחום-מנחם לקח לכל הדורות בתחום הציפייה לגאולה:

בכל אדם מצוי "חלק המשיח השייך לכל אחד", היינו, לכל אחד ואחד יש חלק בביאת המשיח, הגואל הלאומי, אולם חלק זה קשור, קודם-כל, לגאולתו האישית. התנאי לביאת הגואל הלאומי הוא גאולה אישית של כל אחד, שיגאל את נפשו. כאשר כל הפרטים יסיימו את עבודתם האישית, את גאולת נפשם, רק אז יזכה עם ישראל בגאולה משיחית.

ר' נחום לימדנו אפוא, שצריך אדם לתקן את חלק המשיח שבו, אולם עדיין לא למדנו, כיצד עושים זאת.

את זה ניתן ללמוד מדברי ר' אלימלך מליז'נסק,⁵⁸ המלמד פרק בעבודה על המידות:

"ונראה דהתורה הקדושה מורה לנו... איך נתנהג בעבודתו ית"ש ויתעלה. דהנה האדם הבא לו (=אשר באות לו) אהבה והתלהבות בלבבו, בתפילתו או בלימודו, וכן בכל מעשיו אשר יעשה לשמו ית"ש, ראוי לו שיחשוב: מי יודע אם אין זו התלהבות אש זרה, חלילה וחלילה. ואם לבו מתלהב עוד בפעם אחר פעם, יחשוב: אפשר (=אולי) המקום גורם קדושה והתלהבות הזאת, דהיינו שעומד עם צדיקים, ולא יתלה (=את הזכות) בעצמו כלל וכלל. רק (=אלא) שיהיה שפל מאד ויחשוב: איך אפשר שאיש שפל כמוני יזכה לזאת, ואם יוסיף עוד ולא יפסוק, יחשוב: אמת בודאי הוא דבר אלוקים שנתן לי השי"ת מתנה... ויתפלל תמיד להשי"ת שיעזור לו וישמור אותו שלא יכשל ח"ו בשום נדנדוד חטא..."

אם נצרף את דברי שני גדולים אלה, ר' נחום-מנחם ור' אלימלך, ניתן יהיה לומר, שעל האדם לתקן את נפשו על-ידי כך שישבור את מידת הגאווה. על פי דרכנו, אנו למדים על הסכנה, האורבת לפתחו של האדם, אשר יגיע למדרגה מסוימת בעבודת ה' ועלול להיכשל בנדנדוד של גאווה. לפיכך, שומה עליו להיות שפל-רוח ולא לתלות את הצלחותיו הרוחניות בעצמו, אלא בחסד השי"ת.

כהשלמה לדרך הנכונה בעבודת ה', המביאה לגאולה אישית, שהיא ערובה לגאולת העם – ניתן למצוא את דבריו של ר' זאב מז'יטומיר, מתלמידי המגיד ממזריטש.⁵⁹

ר' זאב מלמדנו, כיצד ידע האדם לבחון את עצמו, אם הולך הוא בדרך נכונה:

"בזאת יבחון האדם אם הוא מקושר עם פנימיות מחשבותיו אל הבורא ברוך הוא. כי על הרוב תועה בה האדם ומדמה בנפשו כאילו חושב תמיד מרוממות(=על רוממות) עוצם יכלתו יתברך. אכן אם יסתכל במאד מאד על בחינת עצמו, ידע נאמנה לא כן (=שלא כן) מחשבותיו, כי לא

55. מאור עינים, ירושלים תשנ"ט, עמ' קלא.

56. שם, עמ' רד.

57. שלא כפי שסבור י' תשבי במאמרו, הנזכר בהערה 5.

58. נועם אלימלך, עמ' לב.

59. אור המאיר, ירושלים שנת אור המאיר יאר לנו לפ"ג, ח"א, עמ' רסא.

מחשבות יתברך – מחשבותיו, הכל עבור צרכיותיו (=צרכיו) הגשמיים, ולבו חסור (=חסר, נעדר) עיקר עבודה לְדַבֵּק מחשבותיו בלי הפסק אליו יתברך”.

ר' זאב נותן עצה פרקטית לבדיקה עצמית:

”ואם נפשך (=ברצונך) לדעת אם האמת אתך, תוכל לדעת זאת ולבחון את נפשך. וזהו נסיון גדול לכל איש הישראלי, בעת ששוכב על מטתו ונתעורר משנתו, לאן פונה מחשבתו במשקל ראשון. וזה הבחינה, אם נופל במחשבתו מחשבות של משא ומתן ושאר צרכיותיו הגשמיות, מסתמא לבו חסר וריקן מכל טוב ומחשבותיו מעורבות מהבלי עולם... לאפוקי מי שיש לו נשמה טהורה, תיכף שנתעורר משנתו, מחשבה קדומה (=אז המחשבה הראשונה) העולה על רוחו ודעתו לחשוב מְרוֹמָמוֹת אלקות” (=היא לחשוב על רוממות האלוקות).

לפנינו מדגם מייצג מדברי גדולי החסידות בדור השלישי להיווסדה, המלמדים אותנו, כי החסידות הטעימה את העבודה העצמית האישית, ומיעטה לעסוק במשיח הגואל הלאומי. מדברים אלה ניתן ללמוד, מהי הדרך הנכונה בעבודת ה', שהיא, ממילא, הדרך הנכונה לקירוב הגאולה.

יעידו על גישתנו זו, דבריו של ר' נחום-מנחם מטשרנוביל, המוציא את המושג ”משיח” ממשמעות של גואל איש לאומי, וקובעו כמושג בגאולה האישית של האדם:

”כי בודאי בכל תפילה ההגונה שהוא ביחוד מחשבה ודיבור, נעשה תיקון בחינת משיח, כמו שבביאת משיח צדקנו במהרה בימינו יהיה יחוד ושלמות גמור בתמידות, כי אז יהיה עליית כל המחשבות והאותיות שהוא הדיבור. כך הוא בכל אדם בשעת התפילה והתורה בחינת משיח – היחוד הזה”.⁶⁰

אחרית דבר

החסידות זכתה להחזיק מעמד זה שלוש מאות שנה בערך, ולא עוד, אלא שלמרות העובדה, שקרקע צמיחתה ובית גידולה במזרח אירופה נהרסו בשואה, הייתה לה עדנה בעולם החדש בארץ ובארה”ב.

במה זכתה החסידות למה שלא זכתה לה שום תנועה רעיונית אחרת בעם ישראל?

דומה, כי העולה ממאמרנו זה – מלמד, שהחסידות, המטעימה את מעמד האדם הבודד מול בוראו, מחברת בין שני קצוות: בין האדם – כיצור ענק, המסוגל להשפיע על עולמות עליונים – מצד אחד, לבין העובדה, שגדולתו מתבטאת דווקא בהנמכת קומתו ובשבירת גאוותו – מצד שני.

לא זו בלבד, שאין סתירה בין השתיים, אלא להיפך:

העבודה על תיקון המידות והכנעת הגאווה הן תנאי, הדרוש למימוש עצמת הענקים הגלומה בו ולהבאתה לידי ביטוי. רק עבודה עצמית של תיקון-המידות ושל טהרת-הנפש – תזכה את האדם הבודד בגאולת נפשו, ומְעַמְדָה זו יתרומם להבאת הגאולה הן לשכינה והן לעם כולו.

זה הלכת, שנוכל ללמוד מהחסידות – הן בעבר, הן בהווה והן בדורות הבאים.

60. מאור עינים, עמ' רד.

